

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ФАКУЛЬТЕТ № 2
КАФЕДРА ТРУДОВОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Екологічне право»
обов'язкових компонент освітньої програми першого рівня вищої освіти
(Право (поліцейські) Law (Police Officer)
галузь знань – 08 Право, спеціальність – 081 Право, спеціалізація –
Поліцейські)

**за темою
ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА**

Харків (Вінниця) 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 2
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 29.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023 № 8

Розглянуто на засіданні кафедри трудового та господарського права факультету
№ 2 ХНУВС (протокол від 28.08.2023 № 8)

Розробники:

1. Доцент кафедри трудового та господарського права факультету № 2
Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат
юридичних наук, доцент **Бригадир І.В.**
2. Професор кафедри трудового та господарського права факультету № 2
Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор
юридичних наук, професор **Подорожній Є.Ю.**

Рецензенти:

1. Професор кафедри цивільного права і процесу Донецького національного
університету імені Василя Стуса, доктор юридичних наук, професор
Амелічева Л.П.
2. Декан факультету № 4 Харківського національного університету внутрішніх
справ, доктор юридичних наук, професор **Марчук М.І.**

План лекції

1. Історичні передумови виникнення екологічного права;
2. Поняття екологічного права;
3. Принципи екологічного права;
4. Об'єкти та суб'єкти екологічного права;
5. Система екологічного права;
6. Екологічне право як наука та навчальна дисципліна.

Рекомендована література:

Основна:

1. [Екологічне право України. Загальна частина : навч. посіб.](#) / І. В. Бригадир, В. А. Зуєв, О. М. Шуміло; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х. : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2014. 292 с.
2. Законодавча база «Законодавство» на ВЕБ-сервері ВРУ України <http://zakon1.rada.gov.ua/laws> або подібна.

Додаткову літературу вказано в зносках під текстом з посиланням на кожне джерело.

Текст лекції

1. Історичні передумови виникнення екологічного права

Історичні аспекти правового регулювання відносин в системі «суспільство – природа». Людство з давніх часів «підкоряло» природні ресурси та використовувало їх для своїх життєвих потреб. Розвиток нормативних актів, що регулюють екологічні правовідносини, а разом з ними і екологічне право в історичному аспекті умовно можна поділити на п'ять етапів: з утворення державності на території сучасної України до козацької доби, період російського царату, після чого настав етап періоду Центральної Ради, Гетьманату та Української Народної Республіки, акти радянського та новітнього періоду.

Вже в Конституції Пилипа Орлика можна бачити спроби врегулювання права природокористування. Так, згідно з давніми правами і привілеями, передбачається право зберегти у законному володінні Війська Запорозького і нікому з визначніших людей духовного чи світського стану не дозволяти у Дніпрі від Переволочної аж до самого гирла риболовити без обмежень. Зокрема річками, потоками і всіма визначеними угіддями у Дикім полі аж по Очаків не

має права володіти і користуватись ніхто, крім самого Війська Запорозького¹. В цьому історичному документі, піднімається питання використання незалежно від інших держав права на загальне природокористування. Проте Московська імперія з метою пригноблення і грабунку Війська Запорозького розбудувала, орудуючи в найрізноманітніший спосіб, на його ґрунтах і угіддях самарські городи, розмістила по Дніпру фортеці, щоб таким чином заподіяти Війську Запорозькому незаконних перешкод у риболовних і ловецьких промислах, принизити і завдати несправедливих втрат.

Тома VIII—XII Зводу законів Російської імперії, до якої входила Україна, містять законодавчі акти щодо природокористування та охороні природи в цілому, в тому числі і по Україні. Найбільш розробленим за часів Російської імперії було земельне, лісове, водне та гірниче законодавство.

«Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною суцього» спробував врегулювати відносини права власності на землю в Україні. Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закону на Всеросійському Учредительному Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові)².

Але напівмірами в той час не можна було обійтись і земля була відібрана у тих, хто її безпосередньо не обробляв. Однині на території Української Народної Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значіння, а також на удільні, кабінетські та церковні землі – касується. Признаючи, що землі ті єсть власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає Генеральному Секретареві по земельних справах негайно виробити Закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів³.

Скасування права приватної власності, соціалізація землі та право власності Української республіки на ліси, води, надра відбулися за IV—м Універсалом Української Центральної Ради... В справі земельній комісія, вибрана на останній сесії нашій, вже зробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на сьомій сесії. Закон сей буде розглянуто за кілька день в повній Центральній Раді, й Рада Народних Міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих уже до початку весняних робіт через земельні комітети неодмінно відбулась. Ліси ж, води й всі багатства підземні,

¹ «Правовий уклад та конституції відносно прав і вольностей Війська Запорозького, укладені між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, і генеральною старшиною, полковниками, а рівно ж і самим Військом Запорозьким, схвалені обома сторонами і скріплені найяснішим гетьманом на вільних виборах урочистою присягою року Божого 1710 квітня п'ятого дня у Бендерах» від 05.04.1710.

² «[I] Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й по-за Україною суцього» від 10.06.1917. Вісник Центральної виборчої комісії. 2007. 09. — № 3.

³ «[III] Універсал Української Центральної Ради» від 07.11.1917.

яко добро українського трудящого народу, переходять в порядкування Української Народньої Республіки⁴.

Маніфест Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України від 29.11.1918 констатував, що за сім місяців діяльності гетьманського уряду фабрики та банки були повернуті капіталістам, земля та сільськогосподарський інвентар – дармоїдам-поміщикам. Ім'ям повсталих мас було об'явлено, що всі землі поміщиків із всим живим та мертвим інвентарем мають бути негайно відібрані у поміщиків та безоплатно передані селянам⁵.

Конгрес Трудового Народу України у своєму Універсалі до українського народу висловив своє нерушиме побажання, щоб Директорія і Рада Народних Міністрів провадили й надалі свою працю по проведенню земельної реформи, в основі якої лежить передача землі без викупу трудящому народові⁶.

Першим Конституційним актом радянського періоду слід вважати Конституцію УСРР 1919 року. Республіка проводила в життя заходи, безпосередньо направлені в бік знищення існувавшего економічного ладу, що знаходив своє відображення у відміні приватної власності на землю і всі інші засоби виробництва⁷.

Конституція (Основний закон) Української соціалістичної радянської республіки, що була прийнята у Харкові на XI Всеукраїнському з'їзді рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів проголосила, що вся земля, надра, ліси і води є соціалістичною державною власністю на підставах, визначених законодавством Союзу радянських соціалістичних республік і Української соціалістичної радянської республіки⁸.

Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 1937 року надалі закріплювала у ст. 6 положення, що земля, її надра, води, ліси є державною власністю, тобто всенародним добром. Кожний колгоспний двір, крім основного доходу від громадського колгоспного господарства, має в особистому користуванні невелику присадибну ділянку землі і в особистій власності підсобне господарство на присадибній ділянці, жилий будинок, продуктивну худобу, птицю та дрібний сільськогосподарський інвентар – згідно з статутом сільськогосподарської артілі. Земля, яку займали колгоспи, закріплювалась за ними в безплатне і безстрокове користування, тобто навечно. Однак поряд з соціалістичною системою господарства, допускалось законом дрібне приватне господарство одноосібних селян і кустарів.

Конституція України 1978 р.⁹ у ст. 11 закріпила положення, згідно з яким державна власність – спільне надбання всього радянського народу, основна

⁴ «[IV] Універсал Української Центральної Ради» від 09.01.1918.

⁵ «Маніфест Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України» від 29.11.1918. «КОНСТИТУЦІЙНІ АКТИ УКРАЇНИ. 1917-1920. Невідомі конституції України». — К. : «Філософська і соціологічна думка», 1992 г.

⁶ «Універсал Трудового Конгресу України» від 28.01.1919. «КОНСТИТУЦІЙНІ АКТИ УКРАЇНИ. 1917-1920. Невідомі конституції України». — К. : Філософська і соціологічна думка, 1992 р.

⁷ «Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки, затверджена Всеукраїнським з'їздом Рад на засіданні 10-го березня 1919 року і прийнята в остаточній редакції Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом на засіданні 14-го березня 1919 року» від 10.03.1919. «КОНСТИТУЦІЙНІ АКТИ УКРАЇНИ. 1917-1920. Невідомі конституції України». — К. : «Філософська і соціологічна думка», 1992 г.

⁸ «Конституція (основний закон) Української соціалістичної радянської республіки» від 15.05.1929. «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України». — № 14 від 8 липня 1929 р.

⁹ «Конституція (Основний Закон) України» від 20.04.1978.

форма соціалістичної власності. У виключній власності держави перебували: земля, її надра, води, ліси.

Декларація про державний суверенітет України проголосила, що земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян¹⁰.

Чинна Конституція¹¹ також передбачає право власності Українського народу на землі, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією. Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.

Аналізуючи систему «суспільство – природа», слід відзначити, що земля, а з економічної точки зору до неї відносяться і води, попервах забезпечували людину їжею, готовими життєвими засобами та існують без всякої людської праці. Надалі за допомогою праці людина, розриваючи безпосередній зв'язок предметів з землею та водою, «виривала» їх і вони ставали предметами праці, переставивши бути об'єктами природи. Так, це риба, яку ловлять в річці, відділяють її від життєвої стихії – води, дерево яке зрубують в природному лісі, руда, котру добувають із надр. Таким чином, поки вказані природні об'єкти перебувають у безпосередньому зв'язку між собою і не видаляються людиною за допомогою праці з навколишнього природного середовища, вони є об'єктами правового регулювання екологічного права. Коли ж цей зв'язок людиною переривається, то можна казати про перехід матеріального об'єкта із сфери впливу однієї галузі права до іншої.

На сучасному етапі поширюється система впровадження генетично модифікованих організмів (ГМО) живих змінених організмів. ГМО це будь-який організм, у якому генетичний матеріал був змінений за допомогою штучних прийомів переносу генів, які не відбуваються у природних умовах. Особливого поширення зараз набуває вивільнення ГМО у навколишнє середовище – діяння (дія або бездіяння), в результаті якого відбулося внесення ГМО у навколишнє середовище¹². Таким чином людство у повсякденному житті своїми діями все більше негативно втручається у природні процеси,

¹⁰ «Декларація про державний суверенітет України» № 55-XII від 16.07.1990 // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1990. — № 31 (31.07.90). — Ст. 429.

¹¹ Конституція України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30 (23.07.96). — Ст. 141.

¹² Закон України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» № 1103-V від 31.05.2007. // Офіційний вісник України. — 2007. — № 45 (27.06.2007). — Ст. 1837.

порушуючи зв'язки між природними об'єктами та спустошуючи довкілля, не в силах зупинити технічний прогрес і змінити культуру споживання, частіше за все не передбачаючи до кінця всіх негативних наслідків свого втручання.

Від цього постає проблема правової охорони навколишнього природного середовища на сучасному етапі. Охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини – невід'ємна умова сталого економічного та соціального розвитку України. З цією метою Україна здійснює на своїй території екологічну політику, спрямовану на збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього середовища, захисту життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» визначає правові, економічні та соціальні основи організації охорони навколишнього природного середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь.

Термін охорона навколишнього природного середовища можна визначити проаналізувавши чинне природоохоронне законодавство. Так, під охороною атмосферного повітря слід розуміти систему заходів, пов'язаних із збереженням, поліпшенням та відновленням стану атмосферного повітря, запобіганням та зниженням рівня його забруднення та впливу на нього хімічних сполук, фізичних та біологічних факторів¹³. Під охороною ґрунтів законодавець визначає систему правових, організаційних, технологічних та інших заходів, спрямованих на збереження і відтворення родючості та цілісності ґрунтів, їх захист від деградації, ведення сільськогосподарського виробництва з дотриманням ґрунтозахисних технологій та забезпеченням екологічної безпеки довкілля¹⁴. Можна також навести приклад визначення охорони водних живих ресурсів як системи заходів, спрямованих на їх збереження, відтворення та раціональне використання, охорону і поліпшення умов їх існування¹⁵. У більшості випадків, в екологічному законодавстві під охороною природних об'єктів і самого навколишнього природного середовища слід розуміти систему заходів, спрямованих на збереження і відтворення самого природного об'єкта.

Термін навколишнє природне середовище зараз вживається і без слова природне, що передбачено стандартом ISO 14001 в редакціях 1996 і 2004 років, згідно з яким підприємства проходять екологічний аудит і отримують відповідні сертифікати для виходу на світовий ринок. Цей стандарт визначає навколишнє середовище як оточення, в якому функціонує організація, включаючи повітря, воду, землю, природні ресурси, флору, фауну, людей, а також їх взаємодію. Оточення у даному контексті поширюється від середовища

¹³ Закон України «Про охорону атмосферного повітря» № 2707-XII від 16.10.1992 // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 50 (15.12.92). — Ст. 678.

¹⁴ Закон України «Про охорону земель» № 962-IV від 19.06.2003 // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 39 (26.09.2003). — Ст. 349.

¹⁵ Постанова КМ України «Про затвердження Тимчасового порядку ведення рибного господарства і здійснення рибальства» № 1192 від 28.09.1996 // Зібрання постанов Уряду України. — 1996. — № 18. — Ст. 516.

в межах організації до глобальної системи¹⁶. Законодавець вживає разом із термінами «навколишнє природне середовище», «навколишнє середовище» і термін – «довкілля», тобто оточення, у якому функціонує об'єкт (повітря, вода, земля, флора, фауна тощо)¹⁷. Хоча Конституція України у ст. 50 передбачає, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному також гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.

Навколишнє середовище – одна із найбільш фундаментальних категорій сучасної науки та практики, що стоїть в одному ряду з такими категоріями, як світ, економіка, суспільство, демократія. Саме навколишнє середовище, а не природа є інтегрованим об'єктом правового регулювання суспільних відносин стосовно природи на сучасному етапі відповідно як національного, так і міжнародного права.

Поряд із терміном «навколишнє природне середовище» в природоохоронному законодавстві вживаються суміжні терміни: «довкілля», «навколишнє середовище», «природні ресурси», «природа» тощо.

Поняття «раціональне використання природних ресурсів» юридично не визначено, але на прикладі визначення терміна «раціональне використання паливно-енергетичних ресурсів», що означає досягнення максимальної ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів при існуючому рівні розвитку техніки та технології і одночасному зниженні техногенного впливу на навколишнє природне середовище¹⁸, можна говорити про максимальну ефективність використання природних об'єктів при одночасному зниженні на них техногенного навантаження. Під раціональним природокористуванням розуміють форми та методи природокористування, що забезпечує необхідні умови існування людства та отримання матеріальних благ із навколишнього середовища без заподіяння істотної шкоди її стану¹⁹.

Поки що термін «природні ресурси» домінує в національному природоохоронному законодавстві. Під цим словосполученням у вузькому значенні прийнято розуміти сукупність усієї природної сировини²⁰. Законодавець, маючи на увазі охорону навколишнього природного середовища, вживає різні поняття – «об'єкти» та «ресурси» – в однаковому значенні, хоча слово «ресурси» (від франц. *ressource*) означає допоміжні засоби, і далеко не всі природні об'єкти беруть участь чи можуть бути потенційно задіяні в господарському обігу. Немає єдності думок з цієї проблеми і з теоретичної точки зору.

¹⁶ Environment surroundings in which an organization operates, including air, water, land, natural resources, flora, fauna, humans, and their interrelation. NOTE - Surroundings in this context extend from within an organization to the global system.

¹⁷ Це визначення деякий час діяло в першій редакції наказу МНС «Про затвердження Положення про паспортизацію потенційно небезпечних об'єктів» № 338 від 18.12.2000. // Офіційний вісник України. — 2001. — № 4 (09.02.2001). — Ст. 164 (надалі його було вилучено).

¹⁸ Закон України «Про енергозбереження» № 74/94-ВР від 01.07.1994 // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 30 (26.07.94). — Ст. 283.

¹⁹ Малашевич Е. В. Краткий словарь-справочник по охране природы / Е. В. Малашевич. — Мн. : Ураджай, 1987. — С. 182.

²⁰ Окружающая среда: энциклопедический словарь-справочник : пер. с нем. — М. : Прогресс, 1993. — С. 397.

Великий енциклопедичний словник визначає природні ресурси, як компоненти природи, що використовуються людиною²¹. Головні види природних ресурсів можна класифікувати таким чином: на основі їх генезису – мінеральні ресурси, біологічні ресурси (рослинний та тваринний світ), земельні, кліматичні, водні ресурси; за засобом використання – у матеріальному виробництві (у промисловості, сільському господарстві та ін. галузях), у невиробничій сфері; за вичерпністю – вичерпні, у т.ч. відновлювані (біологічні, земельні, водні та інші) та невідновлювані (мінеральні), практично невичерпні (сонячна енергія, внутрішнє тепло Землі, енергія проточної води). Величезні обсяги природних ресурсів, що залучаються в сучасну людську діяльність, загострили проблеми їх раціонального використання та охорони і надали їм глобального характеру.

Що стосується термінів «біологічні, рекреаційні ресурси» чи «ресурси корисних копалин і компонентів», то законодавець розуміє під ресурсами біологічними – біологічні компоненти біосфери, що можуть бути використані для отримання людьми матеріальних та інших благ²², а під ресурсами рекреаційними – об'єкти та явища природного і антропогенного походження, що використовуються для оздоровлення, відпочинку і туризму. Ресурси корисних копалин і компонентів – це обсяги корисних копалин і компонентів невідкритих родовищ, оцінені як можливі для видобутку і переробки за сучасного техніко-економічного рівня розробки родовищ даного виду мінеральної сировини²³. Основний наголос робиться на можливості використання природного об'єкта тепер (у майбутньому) залежно від техніко-економічного розвитку суспільства.

Під життєдіяльністю людини українське законодавство визначає повсякденну діяльність, здатність організму особи здійснювати діяльність у спосіб і в межах, звичайних для людини²⁴.

Сталий розвиток (sustainable development – англ.) є основною складовою національної безпеки, яка передбачає захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам. Навколо самого поняття «сталий розвиток» і досі не вщухають наукові дискусії. Концепція сталого розвитку почала набирати оберти від екологізації наукових знань та соціально-економічного розвитку, що бурно розпочався у 1970-ті роки. У цей період людство почало усвідомлювати проблеми обмеженості природних ресурсів, а також забруднення навколишнього середовища, яке є основою життя, економічної та будь-якої діяльності людини. Реакцією на цю стурбованість було створення міжнародних неурядових наукових організацій з вивчення глобальних процесів на Землі, таких як Міжнародна федерація

²¹ <http://dictionaries.rin.ru/cgi-bin/see> від 09.01.06.

²² Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми охорони та відтворення довкілля Азовського і Чорного морів» № 2333-III від 22.03.2001 // Відомості Верховної Ради України. — 2001. № 28 (13.07.2001). — Ст. 135.

²³ Постанова КМ України «Про затвердження Класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр» № 432 від 05.05.1997 // Офіційний вісник України, 1997. — Число 19. — С. 104.

²⁴ Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» № 2961-IV від 06.10.2005 // Голос України. — 12. 01.12.2005. — № 228.

інститутів перспективних досліджень (ІФІАС), Римський клуб (з його славнозвісною доповіддю «Межі зростання»), Міжнародний інститут системного аналізу, а в СРСР — Всесоюзний інститут системних досліджень²⁵.

У Декларації тисячоліття, прийнятій Організацією Об'єднаних Націй і затвердженою резолюцією № 55/2 Генеральної Асамблеї від 08 вересня 2000 року, розкрито цінності і засади справедливого світу, серед яких і повага до природи. В основу охорони та раціонального використання усіх живих організмів та природних ресурсів повинна бути покладена обачливість згідно з постулатами сталого розвитку. Тільки таким чином можна зберегти для наших нащадків ті величезні багатства, які даровані нам природою. Теперішні нестійкі моделі виробництва та споживання мають бути змінені в інтересах нашого майбутнього добробуту й благополуччя наших нащадків²⁶.

Основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки розроблено відповідно до ст. 16 Конституції України, якою визначено, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи — катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави. Поряд з екологічною політикою існують і інші види державної політики, тісно взаємопов'язані між собою. Так, метою державної промислової політики є створення сучасного, інтегрованого у світове виробництво і здатного до саморозвитку промислового комплексу, який відповідатиме аналогічним утворенням у розвинутих державах світу за основними критеріями, серед яких і високий рівень екологічної безпеки. Законодавство визначає різні види екологічної політики, одним із яких є, наприклад, регіональна екологічна політика.

Беручи до уваги визначення галузі права вченими теорії держави та права, та розглядаючи її як уособлену сукупність норм, спрямованих на регулювання певної сфери якісно однорідних суспільних відносин²⁷, слід відзначити існування екологічного права, як над-супер-зверхгалузь²⁸ права.

2. Поняття екологічного права

Визначаючи поняття екологічного права, перш за все слід порівняти цю дефініцію із закордонними положеннями. Англійські науковці С. Вольф та Н. Стенлі вважають провідною функцією екологічного права регулювання викидів, що забруднюють повітряне, водне та земельне середовища²⁹. Н. Ф. Реймерс вважає, що право природоохоронне розробляє юридичні основи збереження природних ресурсів та середовища проживання³⁰. Українські вчені,

²⁵ <http://ru.wikipedia.org/wiki/> від 11.01.06 р.

²⁶ «Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй». — № 55/2 від 2000.09.08. // Бібліотечка голови профспілкового комітету. — 2005. 05.06. — № 5 — 6.

²⁷ Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О. В. Петришина. — Харків : Право. — 2009. — С. 250.

²⁸ Дубовик О. Л. Экологическое право в вопросах и ответах: учебное пособие / О. Л. Дубовик. — М. : ООО «ТК Велби». — 2003. — С. 11.

²⁹ Wolf and Stanley on environmental law - 4th ed. 1 Environmental Law — Great Britain I Title II Stanley, Neil 344.4'1046 — p. 4

³⁰ Реймерс Н. Ф. Природопользование : Словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. — М. : Мысль, 1990. — С. 393.

екологи-юристи вважають, що екологічне право як галузь права являє собою систему правових норм, які регулюють екологічні відносини з приводу приналежності, використання, забезпечення екологічної безпеки, відтворення природних ресурсів у їх нерозривному зв'язку з природним середовищем, охорони навколишнього природного середовища з метою реалізації інтересів відповідних суб'єктів та підтримання сталого екологічного розвитку, екологічної рівноваги в країні та окремих її регіонах³¹. В. І. Андрейцев вказує на формування нормативно-правових засад комплексної галузі екологічного права – права екологічної безпеки як системи правових норм та інших засобів, які спрямовані на створення правових умов для реалізації суб'єктивного права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля та захист його у разі порушення, а також регулювання відносин щодо здійснення екологічно небезпечної діяльності з метою попередження погіршення екологічного стану, виникнення небезпеки для природних систем, населення, інтересів держави і юридичних осіб та здійснення системи заходів у разі виникнення екологічної небезпеки щодо ліквідації небезпечних наслідків, визначення режиму використання екологічно небезпечних територій і об'єктів, встановлення особливого статусу осіб, потерпілих від негативних наслідків природної стихії чи техногенного впливу, досягнення режиму безпечного існування населення і стану довкілля на місцевому, регіональному, національному і транснаціональному рівнях³².

Вказані два визначення екологічного права як галузі права поєднано у навчальному посібнику за редакцією О. О. Погрібного – комплексна галузь права, яка об'єднує сукупність еколого-правових норм, що регулюють суспільні відносини щодо раціонального використання та охорони природних ресурсів, охорони особливо цінних та унікальних природних комплексів і забезпечення екологічної безпеки³³. Доповненням до цього визначення може бути заміна природних ресурсів на природні об'єкти. Також вважаємо за потрібне зазначити про існування підгалузей екологічного права: земельного, водного, гірничого, лісового тощо.

Екологічне право знаходить своє місце в системі екологічних функцій держави. Головне призначення екологічної функції держави полягає в тому, щоб забезпечити науково обґрунтоване співвідношення екологічних та економічних інтересів суспільства, створення необхідних гарантій для реалізації та захисту прав людини на чисте, здорове та сприятливе для життя людини навколишнє природне середовище.

Сучасне нормотворення характеризується подальшою «екологізацією» норм різних галузей права. Спільним використанням еколого-правових інститутів, наприклад, інституту права природокористування, який знаходить своє

³¹ Екологічне право України : підручник для студентів юрид. вищ. навч. закладів / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, В. К. Попов та ін.; За ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. — Х. : Право. — 2005. — С. 11.

³² Екологічне право : Особлива частина : підруч. для студ. юрид. вузів і фак. : Повний акад. курс / За ред. акад. АПРН В. І. Андрейцева. — К. : Істина. — 2001. — С. 20.

³³ Екологічне право України : навчальний посібник. 2-е видання, доповнене та перероблене / Л. О. Бондар, В. В. Курзова. — К. : Вид-во «Бурун Книга». — 2008. — С. 16.

відображення в конституційному, кримінальному, цивільному, аграрному та інших галузях права.

3. Принципи екологічного права

Основні принципи охорони навколишнього природного середовища викладені в ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»³⁴. Такими принципами є:

- пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання екологічних стандартів, нормативів та лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської та іншої діяльності;
- гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей;
- запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;
- екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій;
- збереження просторової та видової різноманітності і цілісності природних об'єктів і комплексів;
- науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства на основі поєднання міждисциплінарних знань екологічних, соціальних, природничих і технічних наук та прогнозування стану навколишнього природного середовища;
- обов'язковість екологічної експертизи;
- гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища, формування у населення екологічного світогляду;
- науково обґрунтоване нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище;
- безоплатність загального та платність спеціального використання природних ресурсів для господарської діяльності;
- стягнення збору за забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів, компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища;
- вирішення питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів з урахуванням ступеня антропогенної зміненості територій, сукупної дії факторів, що негативно впливають на екологічну обстановку;
- поєднання заходів стимулювання і відповідальності у справі охорони навколишнього природного середовища;

---

³⁴ Закон УРСР «Про охорону навколишнього природного середовища» № 1264-XII від 25.06.1991 // Відомості Верховної Ради України. —1991. — № 41 (08.10.91). — Ст. 546.

- вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міждержавного співробітництва.

Принципи, сформульовані в цій статті, є спеціальними для екологічного права і базуються на загально-правових принципах. Можна виділити принципи, присвячені окремим природоохоронним правовим інститутам, таким, як інститут екологічної експертизи, інститут екологічної безпеки тощо. У Законі принципи виокремлені в коментованій статті як основні, але це не означає, що цей перелік є вичерпним для природоохоронного права, бо принципи можуть виводитись із змісту всього чинного законодавства. Переліченими принципами мають керуватись всі учасники природоохоронних правовідносин – юридичні та фізичні особи, посадовці та громадяни.

Хоча в назві статті не вказується, що мова йде саме про правові принципи, слід розглядати їх саме таким чином і відрізняти від принципів природокористування. Наприклад, Н. Ф. Реймерс у словарі-довіднику «Природокористування» наводить більше двадцяти подібних принципів, починаючи з «Принципу агрегації особини (В. Оллі)», до «Принципів зв'язку біотопу – біоценозу»³⁵. Але ці принципи в більшості своїй не регулюють суспільні правовідносини, а є предметом екології: у традиційному розумінні – це розкриття сутності взаємозв'язків рослин, тварин, мікроорганізмів та їх угруповань між собою й усією сукупністю факторів навколишнього середовища³⁶.

Під принципами звичайно розуміють основні засади, основні положення, основні ідеї правового регулювання (галузі права, правового інституту чи іншого правового масиву), сформульовані в одній або кількох правових нормах. Принципи – це положення чинного, сьогоденного права. Тому їх присутність, відсутність, кількість і інші характеристики чималою мірою залежать від розвитку відповідної галузі законодавства. Принципи пронизують правове регулювання, лежать в основі правових інститутів, відповідних прав природокористування, мають визначальне значення для всіх чи окремих таких інститутів, є виразом сутності останніх³⁷. Тобто принцип, зазначений у коментованій статті, може бути виведений чи підкріплений на основі принципів охорони та використання природних об'єктів, тобто земель, вод, надр, або еколого-правових інститутів: екологічної експертизи, екологічного страхування тощо.

Ці принципи мають формальний, чітко виражений характер і в разі конкуренції окремої норми права з принципом права охорони навколишнього природного середовища, слід керуватись останнім.

У науковій та практичній юридичній літературі пропонується різноманітний поділ їх за групами залежно від обраного критерію. Виходячи з практики застосування Закону кожен принцип слід підкріплювати нормами матеріального чи процесуального екологічного права³⁸. Дієвість

³⁵ Реймерс Н. Ф. Природопользование : словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. — М. : Мысль, 1990. — С. 397-404.

³⁶ Кондратюк С. М. Словник-довідник з екології / С. М. Кондратюк, Г. І. Хархота. — К. : Урожай, 1987. — С. 107.

³⁷ Право природопользования в СССР. — М. : Наука, 1990. — С. 32.

³⁸ Гетьман А. П. Процессуальные нормы и отношения в экологическом праве. — Х. : Основа, 1994. — С. 53.

задекларованих основних принципів охорони навколишнього природного середовища залежить від послідовного нормативного забезпечення в екологічному законодавстві.

Природоохоронне законодавство інших країн також виокремлює подібні принципи, наприклад, законодавство Німеччини. У Законі ФРН «Про захист навколишнього середовища від шкідливих впливів» (1974 р.) виділено принцип матеріальної відповідальності винуватця екологічного правопорушення, принцип загальності витрат та принцип запобігання шкоді³⁹, а у звіті про стан навколишнього середовища ФРН за 1976 р. вперше виписано принцип співпраці у природоохоронній діяльності.

Принцип пріоритетності вимог екологічної безпеки, обов'язковості додержання екологічних стандартів, нормативів та лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської та іншої діяльності полягає в першості, переважності, провідному значенні⁴⁰ і не допускає заперечень щодо екологічної безпеки – такого стану навколишнього природного середовища, при якому забезпечується запобігання погіршенню екологічної обстановки та виникненню небезпеки для здоров'я людей.

Під екологічними стандартами слід розуміти, відповідно до ст. 32 Закону, поняття і терміни, режим використання й охорони природних ресурсів, методи контролю за станом навколишнього природного середовища, вимоги щодо запобігання забрудненню навколишнього природного середовища, інші питання, пов'язані з охороною навколишнього природного середовища та використанням природних ресурсів. А екологічні нормативи, відповідно до ст. 33 Закону, встановлюють гранично допустимі викиди та скиди у навколишнє природне середовище забруднюючих хімічних речовин, рівні допустимого шкідливого впливу на нього фізичних та біологічних факторів.

Законодавство формулює, наприклад, ліміти (квоти) для спеціального використання водних живих ресурсів – дозволені обсяги вилову (вилову, добування, збирання) водних живих ресурсів із природного середовища. У нормативно-правових актах виділяються такі види лімітів: ліміти скидів у водні об'єкти державного значення; ліміти скидів забруднюючих речовин у водні об'єкти місцевого значення; ліміти розміщення відходів.

Господарська діяльність визначається в чинному законодавстві як:

– будь-яка діяльність, в тому числі підприємницька, пов'язана з виробництвом і обміном матеріальних та нематеріальних благ, що виступають у формі товару⁴¹;

– будь-яка діяльність, у тому числі підприємницька, юридичних осіб, а також фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності, пов'язана з виробництвом (виготовленням) продукції, торгівлею, наданням послуг, виконанням робіт⁴²;

³⁹ Окружающая среда : энциклопедический словарь-справочник : Пер. с нем. — М. : Прогресс, 1993. — С.356- 358.

⁴⁰ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун». — 2004. — С. 959.

⁴¹ Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» № 959-XII від 16.04.1991 // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 29 (16.07.91). — Ст. 377.

⁴² Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» № 1775-III від 01.06.2000 // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 36 (08.09.2000). — Ст. 299.

– будь-яка діяльність особи, спрямована на отримання доходу в грошовій, матеріальній або нематеріальній формах у разі, коли безпосередня участь такої особи в організації такої діяльності є регулярною, постійною та суттєвою. Під безпосередньою участю слід розуміти зазначену діяльність особи через свої постійні представництва, філіали, відділення, інші відокремлені підрозділи, а також через довірену особу, агента або будь-яку іншу особу, яка діє від імені та на користь першої особи⁴³.

Відповідно до ст. 16 Закону, управління охороною навколишнього природного середовища полягає у здійсненні в цій галузі функцій спостереження, дослідження, екологічної експертизи, контролю, прогнозування, програмування, інформування та іншої виконавчо-розпорядчої діяльності.

Принцип гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей закріплює, що життя і здоров'я людей, як стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів⁴⁴, є вищою цінністю нашої держави. На цьому наголошує у ст. 3 Конституція України: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Принцип запобіжного характеру заходів щодо охорони навколишнього природного середовища проявляється у заходах, спрямованих на забезпечення екологічної безпеки шляхом припинення чи заборони роботи підприємств, установ та організацій, що порушують законодавство про охорону навколишнього природного середовища. Також цей принцип стосується запобігання виникненню надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру: підготовка і реалізація комплексу правових, соціально-економічних, політичних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних та інших заходів, спрямованих на регулювання техногенної та природної безпеки, проведення оцінки рівнів ризику, завчасне реагування на загрозу виникнення надзвичайної ситуації техногенного та природного характеру на основі даних моніторингу, експертизи, досліджень та прогнозів щодо можливого перебігу подій з метою недопущення їх переростання у надзвичайну ситуацію техногенного та природного характеру або пом'якшення її можливих наслідків⁴⁵.

Принцип екологізації матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій проявляється у застосуванні у сфері виробництва (виготовлення) – діяльності, що пов'язана з випуском продукції, яка включає всі стадії технологічного процесу, а також реалізацію продукції власного виробництва, новітніх природоохоронних технологій. Відновлювані

⁴³ Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств (в редакції Закону України № 283/97-ВР від 22.05.97)» № 334/94-ВР від 28.12.1994 // Урядовий кур'єр. — 1997. — 12.06.97. — № 105-106.

⁴⁴ Основи законодавства України про охорону здоров'я № 2801-XII від 19.11.1992 // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 4 (26.01.93). — Ст. 19.

⁴⁵ Закон України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру» № 1809-III від 08.06.2000 // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 40 (06.10.2000). — Ст. 337.

природні ресурси – це біологічні, земельні, водні та інші, а до тих, що не відновлюються, належать мінеральні. Прикладом відновлення енергії є використання горючих відходів пакування як засобу генерації енергії шляхом безпосереднього спалювання з іншими відходами чи без них, проте з відновленням тепла⁴⁶.

Під технологією розуміють сукупність методів обробки, виготовлення, зміни стану, властивостей, форми сировини, матеріалу чи напівфабрикату, що здійснюється в процесі виробництва продукції. Технологією називають також самі операції видобутку, обробки, транспортування, збереження, контролю, що є частиною загального виробничого процесу⁴⁷. До новітніх технологій слід віднести технології маловідходні – технології, які дозволяють обійтись мінімальними відходами⁴⁸.

Принцип збереження, просторової та видової різноманітності і цілісності природних об'єктів і комплексів передбачає перш за все «біологічну різноманітність» – варіабельність живих істот з усіх джерел, включаючи, серед іншого, наземні, морські та інші водні екосистеми та екологічні комплекси, частиною котрих вони є; це поняття включає в себе різноманіття в рамках виду, між видами та різноманіття екосистем⁴⁹. У законодавстві закріплено також поняття «екомережа» – єдина територіальна система, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України підлягають особливій охороні⁵⁰. Екологічна мережа дозволяє виконати вказаний принцип.

Принципи науково обґрунтованого узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства на основі поєднання міждисциплінарних знань екологічних, соціальних, природничих і технічних наук та прогнозування стану навколишнього природного середовища та науково обґрунтованого нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище реалізуються в положеннях Законів України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України»⁵¹; «Про інноваційну діяльність»⁵²; «Про наукову і науково-технічну експертизу»⁵³;

⁴⁶ Наказ Державного комітету з питань технічного регулювання та споживчої політики «Про затвердження Технічного регламенту з підтвердження відповідності пакування (пакувальних матеріалів) та відходів пакування» № 289 від 24.12.2004 // Офіційний вісник України. — 2005. — № 4 (11.02.2005). — Ст. 248

⁴⁷ <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/292286>>ТЕХНОЛОГИЯ від 23.01.06.

⁴⁸ http://dic.academic.ru/dic.nsf/econ_dict/14594<>ТЕХНОЛОГИИ МАЛООТХОДНЫЕ від 23.01.06.

⁴⁹ «Конвенція про біологічну різноманітність», 05.06.1992.

⁵⁰ Закон України «Про екологічну мережу України» № 1864-IV від 24.06.2004 // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 45 (05.11.2004). — Ст. 502.

⁵¹ Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» № 1602-III від 23.03.2000 // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 25 (23.06.2000). — Ст. 195.

⁵² Закон України «Про інноваційну діяльність» № 40-IV від 04.07.2002 // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 36 (06.09.2002). — Ст. 266.

⁵³ Закон України «Про наукову і науково-технічну експертизу» № 51/95-ВР від 10.02.1995 // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 9 (28.02.95). — Ст. 56.

«Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки»⁵⁴; «Про наукову і науково-технічну діяльність»⁵⁵, а також в Постанові Верховної Ради України «Про Концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України»⁵⁶.

Принцип обов'язковості екологічної експертизи розкривається в ч.3 ст. 13 Закону України «Про екологічну експертизу»⁵⁷, згідно з яким здійснення державної екологічної експертизи є обов'язковим для видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку. Перелік видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку⁵⁸, встановлюється Кабінетом Міністрів України за поданням спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів і спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань охорони здоров'я.

Принцип гласності і демократизму при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища, формування у населення екологічного світогляду впроваджується шляхом консультацій з громадськістю. Вони проводяться з метою залучення громадян до участі в управлінні державними справами, надання можливості для їх вільного доступу до інформації про діяльність органів виконавчої влади, а також забезпечення гласності, відкритості та прозорості в діяльності цих органів⁵⁹. Цей принцип також реалізується, наприклад, у ст. 10 Закону України «Про екологічну експертизу» і визначає засади гласності екологічної експертизи. Так, замовники екологічної експертизи об'єктів, що в процесі реалізації (будівництва, експлуатації тощо) можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, зобов'язані оголосити через засоби масової інформації про проведення екологічної експертизи у спеціальній Заяві про екологічні наслідки діяльності. У цій заяві, серед іншого, повинні міститися відомості про інформування громадськості щодо запланованої діяльності, її мету і шляхи її здійснення.

Серед основних принципів участі громадськості в прийнятті рішень з питань, що справляють чи можуть справити негативний вплив на стан довкілля визначаються прозорість та демократизм⁶⁰.

Принцип безоплатності загального та платність спеціального використання природних ресурсів для господарської діяльності або принцип платності природокористування, згідно з яким будь-яке використання природних ресурсів здійснюється за плату, за винятком загального природокористування фізичних

⁵⁴ Закон України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» № 2623-III від 11.07.2001 // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 48 (30.11.2001). — Ст. 253.

⁵⁵ Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» № 1977-XII від 13.12.1991 // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 12 (24.03.92). — Ст. 165.

⁵⁶ Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України» № 916-XIV від 13.07.1999 // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 37 (17.09.99). — Ст. 336.

⁵⁷ Закон України «Про екологічну експертизу» № 45/95-ВР від 09.02.1995 // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 8 (21.02.95). — Ст. 54.

⁵⁸ Постанова КМ України «Про перелік видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку» № 554 від 27.07.1995 // Зібрання постанов Уряду України. — 1995. — № 10. — Ст. 252.

⁵⁹ Постанова КМ України «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» № 1378 від 15.10.2004 // Урядовий кур'єр. — 2004, 11. — № 209.

⁶⁰ Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища «Про затвердження Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля» № 168 від 18.12.2003 // Офіційний вісник України. — 2004. — № 6 (27.02.2004). — Ст. 357.

осіб, а також випадків прямо передбачених у законодавстві⁶¹. Збір за спеціальне використання природних ресурсів встановлюється на основі нормативів збору і лімітів їх використання. Нормативи збору за використання природних ресурсів визначаються з урахуванням їх розповсюдженості, якості, можливості відтворення, доступності, комплексності, продуктивності, місцезнаходження, можливості переробки, знешкодження і утилізації відходів та інших факторів.

У Посланні Президента України «Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр.» передбачалося здійснення на національному, регіональному та об'єктному рівнях найбільш гострих поточних завдань і довгострокових пріоритетів екологічної безпеки та охорони навколишнього природного середовища, розвиток і вдосконалення відповідної законодавчої бази, застосування економічних інструментів (поетапного запровадження платного природокористування) для відтворення та раціонального використання природних ресурсів⁶².

Принцип стягнення збору за забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів, компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища реалізується декількома шляхами. Збір за забруднення навколишнього природного середовища встановлюється на основі фактичних обсягів викидів, лімітів скидів забруднюючих речовин в навколишнє природне середовище і розміщення відходів, а збір за погіршення якості природних ресурсів (зниження родючості ґрунтів, продуктивності лісів, рибопродуктивності водойм тощо) в результаті володіння і користування встановлюється на основі нормативів.

Існує також принцип вирішення питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів з урахуванням ступеня антропогенної⁶³ змінності територій, сукупної дії факторів, що негативно впливають на екологічну обстановку. До антропогенних змін належать зміни, викликані діяльністю людини⁶⁴. Можна розглядати територіальну антропоєкосистему як екологічну систему, в якій людина виступає її центральною ланкою («хазяїном»), а всі інші елементи системи розглядати як оточуюче людину середовище, внутрішні зв'язки якого на неї зорієнтовані⁶⁵. Так, ст. 33 Закону України «Про зайнятість населення»⁶⁶ визначає, що законодавством України можуть передбачатися за рахунок бюджету держави додаткові гарантії громадянам, вивільнюваним з підприємств, що підлягають ліквідації у зв'язку із здійсненням заходів щодо поліпшення екологічної обстановки або внаслідок стихійного лиха.

До охоронних (забезпечувальних) правовідносин у галузі екології науковці відносять: антропоохоронні (охорони життя і здоров'я людини від

⁶¹ Бринчук М. М. Экологическое право (право окружающей среды) : учебник для высших юридических учебных заведений / М. М. Бринчук. — М. : Юрист, 1998. — С. 91.

⁶² Послання Президента України «Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000- 2004 рр.» № 276а/2000 від 23.02.2000.

⁶³ Від грецької — людина.

⁶⁴ Кондратюк Є. М. Словник-довідник з екології / Є. М. Кондратюк, Г. І. Хархота. — К. : Урожай, 1987. — С. 17.

⁶⁵ Малашевич Е. В. Краткий словарь-справочник по охране природы. — Мн. : Ураджай, 1987. — С. 200.

⁶⁶ Закон УРСР «Про зайнятість населення» № 803-XII від 01.03.1991 // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 14 (02.04.91). — Ст. 170.

небезпечного довкілля), правовідносини з охорони життя і здоров'я людини від небезпечного антропогенного впливу та правовідносини в галузі охорони природно-антропогенних ландшафтів⁶⁷.

Принцип поєднання заходів стимулювання і відповідальності у справі охорони навколишнього природного середовища розкривається в коментарі до ст. 48 Закону щодо заходів стимулювання, а відповідальність за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища передбачається ст. 68 Закону. Порушення законодавства України про охорону навколишнього природного середовища тягне за собою встановлену Законом та іншим законодавством України дисциплінарну, адміністративну, цивільну і кримінальну відповідальність.

Принцип розв'язання проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міждержавного співробітництва пов'язаний із загальними та спеціальними принципами міжнародного екологічного права. Перші тісно пов'язані із принципами міжнародного публічного права і становлять такі принципи: поваги до державного суверенітету, невтручання у внутрішні справи інших держав, добровільного виконання міжнародних зобов'язань, мирного вирішення спорів та деякі інші. Вони зафіксовані у Статуті ООН⁶⁸, у Декларації про принципи міжнародного права, що стосується дружніх відносин і співробітництва між державами, схваленою 25-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН, та інших міжнародних документах. Перелічені принципи закріплені також у вигляді звичаїв: принципи добросусідства, міжнародного співробітництва, не заподіяння шкоди, міжнародної відповідальності держав. Ці принципи поширюються і на сферу міжнародного екологічного права, проявляючись у формі такого використання природних ресурсів однією державою, яке не заподіює шкоди іншій державі, міжнародному співробітництву у сфері охорони довкілля.

До спеціальних принципів міжнародного екологічного права належать:

- право людей на життя у сприятливому навколишньому середовищі та відповідальність за охорону і покращення навколишнього середовища на благо теперішньому і майбутньому поколінням;
- суверенне право держав розробляти свої природні ресурси і їх обов'язок у рамках національної юрисдикції не заподіювати шкоди навколишньому середовищу інших держав;
- міжнародна відповідальність за заподіяння такої шкоди;
- міжнародне співробітництво держав у сфері охорони довкілля на основі рівноправ'я;
- запобігання забрудненню морів та заподіяння шкоди навколишньому середовищу.

⁶⁷ Андрейцев В. І. Екологічне право : курс лекцій. — К. : Вентурі, 1996. — С. 15.

⁶⁸ Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду від 26.06.1945.

Ці принципи зафіксовані у Декларації Стокгольмської конференції ООН з проблем навколишнього середовища. Поділ міжнародних принципів охорони навколишнього середовища запропонувала Н. Р. Малишева⁶⁹.

У новітньому Європейському праві також передбачені принципи охорони навколишнього середовища. Під принципами права Європейського Союзу слід розуміти основи даної правової системи, які визначають зміст правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності Союзу в цілому і його держав-членів зокрема⁷⁰. Поділ цих принципів, залежно від сфери дії, можна здійснити на загальні, які належать до правової системи в цілому, спеціальні, які належать до її окремих галузей та інститутів⁷¹. До спеціальних принципів Європейського права навколишнього середовища, згідно зі ст. 174(2) Договору про заснування Європейського Співтовариства, слід віднести принципи, на яких базується політика Співтовариства у сфері навколишнього середовища:

- принцип попередження;
- принцип перестороги;
- відшкодування шкоди, завданої навколишньому середовищу, в основному, шляхом її усунення на самому початку виникнення;
- принцип «забруднювач платить».

Названі принципи гарантують також реалізацію конституційних прав та свобод людини і громадянина.

Міжнародно-правові гарантії співробітництва встановлені у чинних міжнародних договорах, обов'язкових для України. У свою чергу, вони також є нормами:

- матеріальними (скажімо, можливість звернення до Європейського Суду встановлена Європейською конвенцією з прав людини);
- процесуальними (наприклад, доступний для кожного порядок такого звернення);
- організаційними (система і організація діяльності Європейського Суду)⁷².

4. Об'єкти та суб'єкти екологічного права

Об'єкти правової охорони навколишнього природного середовища законодавчо закріплені у ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Державній охороні і регулюванню використання на території України підлягають: навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів, природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і невикористовуванні в народному господарстві в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ), ландшафти та інші природні комплекси.

⁶⁹ Екологічне право України : підручник для студентів юрид. вищ. навч. закладів / В. К. Попов, А. П. Гетьман, С. В. Разметаєв та ін., За ред. В. К. Попова та А. П. Гетьмана. — Харків : Право, 2001. — С. 439- 440.

⁷⁰ Право Європейського Союзу : учебник для вузов / под ред. С. Ю. Кашкина. — М., 2003. — С. 119.

⁷¹ Микієвич М. М. Європейське право навколишнього середовища : навч. посібник / М. М. Микієвич, Н. І. Андрусевич, Т. О. Будякова. — Львів, 2004. — С. 81- 82.

⁷² Конституція України : офіц. текст : Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина / Авт.-укладач М. І. Хавронюк. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К. : Вид-во А.С.К., 2003. — С. 83.

Особливій державній охороні підлягають території та об'єкти природно-заповідного фонду України й інші території та об'єкти, визначені відповідно до законодавства України.

Державній охороні від негативного впливу несприятливої екологічної обстановки підлягають також здоров'я і життя людей.

Державна охорона та використання природних об'єктів перш за все регламентуються нормами Конституції України, які прямо чи опосередковано встановлюють: 1) принципи, вихідні положення; 2) конкретні правила поведінки у сфері охорони навколишнього природного середовища та природокористування. Як джерело права вищої юридичної сили Конституція України містить комплекс норм, які: а) виділяють в якості особливої функцію охорони навколишнього природного середовища; б) встановлюють загально-правовий принцип пріоритету охорони довкілля; в) закріплюють відповідальність нинішнього покоління перед майбутніми; г) передбачають екологічний суверенітет країни та обов'язковість його захисту державою у внутрішніх та зовнішніх відносинах. Таким чином, Основний Закон країни установлює конституційний екологічний правовий порядок⁷³.

У науковій літературі виділяється проблема вжитку термінів «захист» та «охорона» природних ресурсів. За своїми суб'єктивними якостями, по своїй суті, охорона взагалі та правова у тому числі, є категорією позитивною, активним засобом захисту. Тому в правових нормах, що захищають природні об'єкти, сформульовані точні та категоричні вимоги, які підлягають виконанню всіма, хто тією чи іншою мірою здійснює вплив на природні об'єкти.

Законодавство оперує поняттями об'єктів правової охорони навколишнього природного середовища, або природних об'єктів та природних ресурсів. Під першими розуміють складову частину навколишнього середовища, відмінну від продуктів людської праці природним характером свого походження, відсутністю вартості як сукупності затрат суспільно необхідної праці, станом в екологічній системі природи. Вони виконують екологічну, економічну, культурно-оздоровчу функції. Природні ресурси в широкому розумінні – це всі природні блага, призначені для задоволення екологічних, економічних, культурно-оздоровчих потреб людини та суспільства; у вузькому – природні джерела задоволення потреб матеріального виробництва (земельні, водні, лісові ресурси, мінеральні ресурси)⁷⁴.

Застосовуючи норми природоохоронного законодавства, слід чітко розрізняти природні ресурси або об'єкти, виділені чи закріплені законодавчо, і ті, які не мають відповідного нормативного закріплення та розкриття їх змісту. Так, чинне природоохоронне законодавство оперує юридичними поняттями «рослинний» та «тваринний світ». У свою чергу, в національному та міжнародному природоохоронному законодавстві також вживаються терміни «флора»⁷⁵ і «фауна»⁷⁶. У деяких випадках до флори і фауни відносять конкретні

⁷³ Дубовик О. Л. Экологическое право в вопросах и ответах : учебное пособие / О. Л. Дубовик. — М. : ООО «ТК Велби», 2003. — С. 44- 45.

⁷⁴ Петров В. В. Экологическое право России : учебник для вузов / В. В. Петров. — М. : Изд-во БЕК, 1995. — С. 544-545.

⁷⁵ Флора — від лат. Flores — квіти — давньоримська богиня весни, молодості і квітів. Переносно Ф. — рослинність.

⁷⁶ Фауна — від лат. Fauna — богиня лісів та полів, покровителька тварин у давньоримській міфології.

види, що підлягають особливій охороні⁷⁷, або ставляться вимоги щодо захисту рослин і тварин, серед яких збереження корисної флори і фауни⁷⁸. Верховний Суд України, кваліфікуючи тяжкі наслідки за ч. 3 ст. 204 КК України, пропонує розуміти під іншими тяжкими наслідками знищення чи пошкодження майна, тварин, флори, фауни, повітря, ґрунту, вод, чим заподіяно шкоду у великих чи особливо великих розмірах⁷⁹. Правознавці використовують доктринальні визначення, які дають природознавці. Вони розуміють під фауною: 1) еволюційно-історично сформовану сукупність усіх видів тварин, що живуть чи жили у геологічному минулому на даній території (акваторії); 2) список видів тварин, що мешкали на даній території (акваторії – для водних тварин)⁸⁰. А під флорою, в свою чергу, слід розуміти: 1) еволюційно-історично сформовану сукупність видів рослин, що знаходяться, чи тих, що знаходились у геологічному минулому на певній території суспільства; 2) список видів рослин, що знаходяться на даній території (акваторії). Автор цих визначень дає застереження щодо того, що не слід змішувати терміни та поняття «флора», «рослинність», «рослини»⁸¹.

Природні ресурси можна чітко диференціювати лише з правової точки зору, а використання їх, як правило, здійснюється комплексно, оскільки негативний вплив на один природний об'єкт призведе до негативних наслідків щодо іншого.

Законодавство виділяє такі види природних ресурсів:

– земельні ресурси – сукупний природний ресурс поверхні суші як просторового базису розселення і господарської діяльності, основний засіб виробництва в сільському та лісовому господарстві, згідно з ч. 2 ст. 1 Закону України «Про охорону земель», або, відповідно до цієї норми, земля – поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею. Існує також визначення згідно з п. 2.5. Методики визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства⁸²: земельні ресурси (землі) – верхній шар земної поверхні в межах зони аерації;

– надра – це частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння, згідно зі ст. 1 Кодексу України про надра⁸³;

– водні ресурси – обсяги поверхневих, підземних і морських вод відповідної території, згідно з ч. 1 ст. 1 Водного кодексу України⁸⁴. Більш детально про

⁷⁷ «Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі» від 19.09.1979.

⁷⁸ Закон України «Про захист рослин» № 180-XIV, від 14.10.1998 // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 50-51. — Ст. 310.

⁷⁹ Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства про відповідальність за окремі злочини у сфері господарської діяльності» № 3 від 25.04.2003, Вісник Верховного Суду України. — 2003, 05-06. — № 3.

⁸⁰ Реймерс Н. Ф. Природопользование : словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. — М. : Мысль, 1990. — С. 548.

⁸¹ Там само, с. 550.

⁸² Наказ Мінекобезпеки «Про затвердження Методики визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства» № 171 від 27.10.1997 // Офіційний вісник України, 1998. — № 8 (21.05.98). — Ст. 664.

⁸³ Кодекс України про надра № 132/94-ВР від 27.07.1994 // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 36 (06.09.94). — Ст. 340.

⁸⁴ Водний кодекс України № 213/95-ВР від 06.06.1995 // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 24 (13.06.95). — Ст. 189.

стан водних ресурсів України викладено у Загальнодержавній програмі розвитку водного господарства⁸⁵;

–атмосферне повітря – життєво важливий компонент навколишнього природного середовища, який являє собою природну суміш газів, що знаходиться за межами жилих, виробничих та інших приміщень, згідно з ч. 1 ст. 1 Закону України «Про охорону атмосферного повітря»;

–лісовими ресурсами є деревина, технічна і лікарська сировина, кормові, харчові та інші продукти лісу, що використовуються для задоволення потреб населення і виробництва згідно з ч. 1 ст. 7 Лісового кодексу України⁸⁶;

–природні рослинні ресурси – об'єкти рослинного світу, що використовуються або можуть бути використані населенням для потреб виробництва та інших потреб відповідно до ч. 1 ст. 3 Закону України «Про рослинний світ»⁸⁷;

–мисливські тварини, що перебувають у стані природної волі або утримуються у напіввільних умовах, належать до природних ресурсів загальнодержавного значення, згідно зі ст. 2 Закону України «Про мисливське господарство та полювання»⁸⁸. Закон України «Про тваринний світ»⁸⁹ розглядає тваринний світ як один із компонентів навколишнього природного середовища, національне багатство України, джерело духовного та естетичного збагачення і виховання людей, об'єкт наукових досліджень, а також важливу базу для одержання промислової і лікарської сировини, харчових продуктів та інших матеріальних цінностей. Як природний ресурс загальнодержавного значення розглядаються у вищезазначеному законі дикі тварини, які перебувають у стані природної волі в межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, інші об'єкти тваринного світу, на які поширюється дія цього Закону і які перебувають у державній власності, а також об'єкти тваринного світу, що у встановленому законодавством порядку придбані у комунальну або приватну власність і визнані об'єктами загальнодержавного значення;

–риба та інші водні живі ресурси (водні біологічні ресурси) – це сукупність організмів, життя яких неможливе без перебування (знаходження) у воді. До водних живих ресурсів належать прісноводні, морські, анадромні та катадромні риби на всіх стадіях розвитку; круглороті, морські ссавці; водні безхребетні, у тому числі молюски, ракоподібні, черви, голкошкірі, губки, кишковопорожнинні, наземні безхребетні у водній стадії розвитку, водорості та інші водні рослини⁹⁰;

–природний ландшафт – цілісний природно-територіальний комплекс з генетично однорідними, однотиповими природними умовами місцевостей, які

⁸⁵ Закон України «Про Загальнодержавну програму розвитку водного господарства» № 2988-III від 17.01.2002 // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 25 (21.06.2002). — Ст. 172.

⁸⁶ Лісовий кодекс України № 3852-XII від 21.01.1994 // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 17 (26.04.94). — Ст. 99.

⁸⁷ Закон України «Про рослинний світ» № 591-XIV від 09.04.1999 // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 22-23 (11.06.99). — Ст. 198.

⁸⁸ Закон України «Про мисливське господарство та полювання» № 1478-III від 22.02.2000 // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 18 (05.05.2000). — Ст. 132.

⁸⁹ Закон України «Про тваринний світ» № 2894-III, від 13.12.2001 // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 14 (05.04.2002). — Ст. 97.

⁹⁰ Закон України «Про Загальнодержавну програму розвитку рибного господарства України на період до 2010 року» № 1516-IV від 19.02.2004 // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 22 (28.05.2004). — Ст. 313.

сформувалися в результаті взаємодії компонентів геологічного середовища, рельєфу, гідрологічного режиму, ґрунтів і біоценозів;

– природні комплекси, такі наприклад, як:

– водно-болотні угіддя – райони маршів, боліт, драговин, торфовищ або водойм природних або штучних, постійних або тимчасових, стоячих або проточних, прісних, солонкуватих або солоних, включаючи морські акваторії, глибина яких під час відпливу не перевищує шість метрів⁹¹;

– «природна спадщина»:

○ природні пам'ятки, створені фізичними й біологічними утвореннями або групами таких утворень, що мають видатну універсальну цінність з точки зору естетики чи науки;

○ геологічні й фізіографічні утворення й суворо обмежені зони, що є ареалом видів тварин і рослин, які зазнають загрози й мають видатну універсальну цінність з точки зору науки чи збереження;

○ природні визначні місця чи суворо обмежені природні зони, що мають видатну універсальну цінність з точки зору науки, збереження чи природної краси⁹²;

– екомережа – єдина територіальна система, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України підлягають особливій охороні відповідно до ст. 3 Закону України «Про екологічну мережу України»;

– природно-заповідний фонд становлять ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти яких мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища згідно із Законом України «Про природно-заповідний фонд України»⁹³.

Природні ресурси можна класифікувати (поділити) на відповідні групи залежно від характеру їх походження, місцезнаходження, складу, використання, відтворення, охорони, екологічної, економічної, соціальної значущості і особливостей правового режиму⁹⁴.

Від негативного впливу несприятливої екологічної обстановки підлягають охороні здоров'я і життя людей. Це здійснюється шляхом запровадження, наприклад, кримінальної відповідальності. Так, відповідно до п. 7 Постанови

⁹¹ «Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів» від 02.02.1971.

⁹² «Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» від 16.11.1972

⁹³ Закон України «Про природно-заповідний фонд України» № 2456-XII від 16.06.1992 // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 34 (25.08.92). — Ст. 502.

⁹⁴ Екологічне право : курс лекцій. — К. : Вентурі, 1996. — С. 75-79.

Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» № 17 від 10.12.2004, створення небезпеки для життя і здоров'я людей (ч. 1 ст. 239 – 244, ч. 1 ст. 253 КК України⁹⁵) має місце в разі, коли забруднення навколишнього природного середовища чи вчинення інших протиправних дій могло призвести до загибелі хоча б однієї людини, масових захворювань людей, зараження хоча б однієї людини епідемічним або інфекційним захворюванням, зниження тривалості життя чи імунного захисту людей, відхилень у розвитку дітей тощо⁹⁶.

Конституція України у ст. 3 передбачає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність.

Державна охорона життя і здоров'я полягає у тому, що державний службовець не повинен приховувати від громадян факти та обставини, що становлять загрозу для життя, здоров'я і безпеки людей, крім випадків заборони розголошення відомостей, що становлять державну таємницю⁹⁷.

Відповідно до ст. 6 Основ законодавства України про охорону здоров'я⁹⁸, кожний громадянин України має право на охорону здоров'я, що передбачає безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище.

Ст. 6 Закону України «Про охорону праці»⁹⁹ передбачає права працівника на охорону праці під час роботи, серед яких і право відмовитися від дорученої роботи, якщо створилася виробнича ситуація, небезпечна для його життя чи здоров'я або для людей, які його оточують, або для виробничого середовища чи довкілля.

Суб'єктом права вважається фізична або юридична особа, яка за законом володіє здатністю мати і здійснювати безпосередньо або через представника права і юридичні обов'язки, тобто правосуб'єктністю. Суб'єкт права є обов'язковим елементом правовідносин у всіх галузях права, хоча в кожній із них він має певну специфіку. Специфіка екологічного права проявляється в обмеженості права власності на природні об'єкти, тому що власність відповідно до ст. 13 Конституції України зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Також впливає на поведінку природокористувача цільове призначення природного об'єкту, яке накладає на нього певні права та обов'язки, яких не має в інших галузях права. Права та обов'язки суб'єктів екологічного права, щодо їх поводження з природними об'єктами додатково визначається спеціальним законодавством.

Суб'єктами екологічного права є фізичні та юридичні особи. Суб'єкт права має характерні ознаки: він наділений юридичними правами та обов'язками;

⁹⁵ Кримінальний кодекс України № 2341-III від 05.04.2001 // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25-26 (29.06.2001). — Ст. 131.

⁹⁶ Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» № 17 від 10.12.2004 // Вісник Верховного Суду України. — 2005, 00. — № 1.

⁹⁷ Наказ Головного управління державної служби України «Про затвердження Загальних правил поведінки державного службовця» № 58 від 23.10.2000 // Урядовий кур'єр. — 2000, 11. — № 222.

⁹⁸ «Основи законодавства України про охорону здоров'я» № 2801-XII від 19.11.1992 // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 4 (26.01.93). — Ст. 19.

⁹⁹ Закон України «Про охорону праці» № 2694-XII від 14.10.1992 // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 49 (08.12.92). — Ст. 668.

реально здатний брати участь у правовідносинах в екологічній сфері. Юридичні норми створюють обов'язкову основу участі суб'єктів екологічного права у відповідних правовідносинах (власності на природні об'єкти, їх використанні та ін.). Здатність володіння екологічними правами і обов'язками складає екологічну правоздатність, а здатність самостійно здійснювати екологічні права і обов'язки – екологічну дієздатність.

Фізичні особи – це переважний різновид індивідуальних суб'єктів в екологічному праві. Вони за наявності певних умов можуть бути суб'єктами права власності на визначені в законодавстві природні ресурси, права користування природними ресурсами, на володіння екологічною інформацією; вони мають право на подання позовів до винних осіб про відшкодування збитків, заподіяних забрудненням природного середовища тощо. В екологічному законодавстві можуть бути конкретно визначені умови, за яких громадяни стають суб'єктами екологічного права. Так, у ст. 22 Закону України «Про тваринний світ»¹⁰⁰ встановлено, що право на полювання в межах визначених для цього мисливських угідь мають громадяни України, які досягли 18-річного віку і одержали відповідні документи, що засвідчують право на полювання.

Юридичними особами, є організації, підприємства, установи, що наділені спеціальною правосуб'єктністю. Вони підрозділяються на державні, громадські, приватні, колективні та іноземні. Деякі з них володіють владними повноваженнями, наприклад, органи державного управління в галузі екології; інші виступають суб'єктами оперативно-господарської діяльності. Правосуб'єктність органів, які виконують управлінські функції у сфері екології, визначається їх компетенцією. Дані суб'єкти підрозділяються на органи загальної і спеціальної компетенції. До перших належать Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, місцеві органи влади і управління. До органів спеціальної компетенції належать органи, що вирішують спеціальні питання у галузі екології. Це міністерства, держкомітети, інші органи, які виконують еколого-управлінські функції.

До суб'єктів екологічного права належать також держава Україна, Автономна Республіка Крим, адміністративно-територіальні одиниці України. Суб'єктами екологічного права можуть бути іноземні юридичні особи, держава, міжнародні організації у сфері екології, громадяни, спільні підприємства, міжнародні об'єднання, організації з участю іноземних осіб.

Методом екологічного права є сукупність засобів та прийомів впливу на суб'єктів відносин у сфері охорони та використання навколишнього природного середовища. Метод можна поділити на імперативний та диспозитивний.

5. Система екологічного права

Система екологічного права являє собою сукупність еколого-правових інститутів, що складаються із правових норм, які регулюють однорідні, єдині за

¹⁰⁰ Закон України «Про тваринний світ» № 2894-III від 13.12.2001 // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 14 (05.04.2002). — Ст. 97.

змістом екологічні правовідносини. Еколого-правові інститути – сукупність взаємопов’язаних норм, що складають сегмент галузі екологічного права та забезпечують якісне регулювання цілісної групи суспільних відносин. Інститути поділяються на галузеві та міжгалузеві. Вони пов’язані між собою і кожен із них займає місце в тій чи іншій частині права. До інститутів екологічного права можна віднести наступні: природокористування, управління природними об’єктами, права власності на природні об’єкти, відповідальності за порушення екологічного законодавства та ін.

Система екологічного права знаходить своє відображення в структурі поресурсових кодексів, де частині відповідає розділ, інститут – главі, а норма є статтею.

Система екологічного права складається із трьох частин:

- загальна частина – містить в собі правові інститути, які використовуються всією галуззю права (право природокористування, управління природними об’єктами, права власності на природні об’єкти та ін.);
- особлива частина – складається із інститутів, що регулюють відносини по охороні окремих природних об’єктів та спеціального використання довкілля (інститути правової охорони та використання земель, вод, надр, лісів, атмосферного повітря тощо., а також охорони та використання природних комплексів) та права екологічної безпеки;
- спеціальна частина присвячена міжнародно-правовій охороні навколишнього природного середовища.

6. Екологічне право як наука та навчальна дисципліна

Екологічне право як науку слід розрізняти від навчальної дисципліни. Під першим слід розуміти систему знань про екологічне право та екологічне законодавство, екологічні правовідносини, історію та динаміку розвитку екологічного законодавства, практику його застосування, правові форми міжнародної співпраці у галузі екології, міжнародне екологічне право, екологічне право зарубіжних країн, шляхи удосконалення вітчизняного екологічного права. Курс навчальної дисципліни передбачає сукупність знань, вмінь та навичок, які повинні здобути студенти у ході вивчення екологічного права. Навчальна дисципліна охоплює не всю науку, а лише її частину, винесену на вивчення студентами¹⁰¹.

Знання теоретичних основ і регулюючої ролі екологічного права необхідні практикуючим юристам, які працюють у правоохоронних органах, адвокатурі, займаються приватною практикою. Вивчення екологічного права сприяє зростанню їхнього професіоналізму, рівня загальної і правової культури.

¹⁰¹ Екологічне право України : навчальний посібник. 2-е видання: доповнене та перероблене / Л. О. Бондар, В. В. Курзова. — К. : Вид-во «Бурун книга», 2008. — С. 16-17.